

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2021

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Муассис: Фарғона давлат университети.

«FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» журналі бир йилда олти марта чоп этилади.

Журнал филология, кимё ҳамда тарих фанлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

Журналдан мақола кўчириб босилганда, манба кўрсатилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 2020 йил 2 сентябрда 1109 рақами билан рўйхатга олинган.

Муқова дизайни ва оригинал макет ФарДУ таҳририят-нашриёт бўлимида тайёрланди.

Таҳрир ҳайъати

Бош муҳаррир
Масъул муҳаррир

ШЕРМУҲАММАДОВ Б.Ш.
ЎРИНОВ А.А.

ФАРМОҢОВ Ш. (Ўзбекистон)

БЕЗГУЛОВА О.С. (Россия)

РАШИДОВА С. (Ўзбекистон)

ВАЛИ САВАШ ЙЕЛЕК. (Туркия)

ЗАЙНОБИДДИНОВ С. (Ўзбекистон)

JEHAN SHANZADAN NAYYAR. (Япония)

LEEDONG WOOK. (ЖанубийКорея)

АЪЗАМОВ А. (Ўзбекистон)

КЛАУС ХАЙНСГЕН. (Германия)

БАХОДИРХОНОВ К. (Ўзбекистон)

ҒУЛОМОВ С.С. (Ўзбекистон)

БЕРДЫШЕВ А.С. (Қозоғистон)

КАРИМОВ Н.Ф. (Ўзбекистон)

ЧЕСТМИР ШТУКА. (Словакия)

ТОЖИБОЕВ К. (Ўзбекистон)

Таҳририят кенгаши

ҚОРАБОЕВ М. (Ўзбекистон)

ОТАЖОНОВ С. (Ўзбекистон)

ЎРИНОВ А.Қ. (Ўзбекистон)

РАСУЛОВ Р. (Ўзбекистон)

ОНАРҚУЛОВ К. (Ўзбекистон)

ҒАЗИЕВ Қ. (Ўзбекистон)

ЮЛДАШЕВ Ғ. (Ўзбекистон)

ХОМИДОВ Ғ. (Ўзбекистон)

АСҚАРОВ И. (Ўзбекистон)

ИБРАГИМОВ А. (Ўзбекистон)

ИСАҒАЛИЕВ М. (Ўзбекистон)

ҚЎЗИЕВ Р. (Ўзбекистон)

ХИКМАТОВ Ф. (Ўзбекистон)

АХМАДАЛИЕВ Ю. (Ўзбекистон)

СОЛИЖОНОВ Й. (Ўзбекистон)

МАМАЖОНОВ А. (Ўзбекистон)

ИСКАНДАРОВА Ш. (Ўзбекистон)

МЎМИНОВ С. (Ўзбекистон)

ЖЎРАЕВ Х. (Ўзбекистон)

КАСИМОВ А. (Ўзбекистон)

САБИРДИНОВ А. (Ўзбекистон)

ХОШИМОВА Н. (Ўзбекистон)

ҒОҒУРОВ А. (Ўзбекистон)

АДҲАМОВ М. (Ўзбекистон)

ХОНКЕЛДИЕВ Ш. (Ўзбекистон)

ЭГАМБЕРДИЕВА Т. (Ўзбекистон)

ИСОМИДДИНОВ М. (Ўзбекистон)

УСМОҢОВ Б. (Ўзбекистон)

АШИРОВ А. (Ўзбекистон)

МАМАТОВ М. (Ўзбекистон)

ХАКИМОВ Н. (Ўзбекистон)

БАРАТОВ М. (Ўзбекистон)

Муҳаррирлар: Ташматова Т.
Жўрабоева Ғ.

Мусахҳиҳ: Шералиева Ж.

Таҳририят манзили:

150100, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй.
Тел.: (0373) 244-44-57. Мобил тел.: (+99891) 670-74-60
Сайт: www.fdu.uz

Босишга рухсат этилди:

Қоғоз бичими: - 60×84 1/8

Босма табоғи:

Офсет босма: Офсет қоғози.

Адади: 50 нусха

Буюртма №

ФарДУ нусха кўпайтириш бўлимида чоп этилди.

Манзил: 150100, Фарғона ш., Мураббийлар кўчаси, 19-уй.

Фарғона,
2021.

М.Исамиддинов Қадимги Фарғона ва Суғд кулолчилигини ўрганишнинг айрим долзарб масалаларига доир	72
Б.Усмонов Фарғона водийси Темурийлар даври тарихининг жаҳон темурунослигида ўрганилиши	77
Лианг Юн, Н.Камбаров Қанғ маданияти ҳақида хитойлик олимларнинг фикрлари	81
О.Пуговкина Туркистонда 1917 йил февраль инқилоби: Туркистонда “собик” империя амалдорларига бўлган ижтимоий эҳтиёж ва уларнинг сиёсий фаоллиги	90
А.Ўткиров Хайрия ва ҳомийлик феномени илмий-назарий таҳлили	98
С.Ҳақимова XIX-XX аср боши тарихий манбаларида Ўзбекистон ҳудудидаги сув ҳавзаларига оид маълумотлар	103
С.Анаркулов Тошкент вилояти саноат шаҳарлари аҳолисининг этник тарихи ва таркиби хусусида.....	110

АДАБИЁТШУНОСЛИК

З.Қобилова, Н.Турсунова Татаббулар силсиласи.....	118
П.Туропова Услуб жилолари ёхуд адиб маҳорати	123
Д.Ғуломов Ретроспектив сюжет хусусида айрим мулоҳазалар	128
М.Маҳмудова Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳукмронлиги даврида сув иншоотлари ва боғдорчилик санъати.....	134

ТИЛШУНОСЛИК

Р.Сайфуллаева, Н.Ғайбуллаева Тиббий эвфемизмларнинг социал хосланиши	138
Т.Эназаров, С.Ғаниева Инглиз ва ўзбек тиллардаги аёллар исмларининг келиб чиқиши тарихидан	145
М.Мамажонов Антропонимларни дискурс релеванти сифатида тадқиқ этишнинг лингво-этномаданий асослари	150
Ж.Абдуллаев Тил қурилишининг асосий бирликлари академик Азим Ҳожиёв талқинида	155
Д.Собирова Ўзбек болалар шеърояти морфопоэтикаси	160
Д.Шокирова, Ш.Шокиров Инглиз тилида “property-мулк” концепти тадқиқи.....	164
Н.Абдурахмонова Ўзбек тили электрон корпуси учун матнлар репрезентативлиги масаласи	169
А.Мусоева Self-нинг Ўзбекистон таълим тизимида жорий этилиши билан боғлиқ муаммолар.....	174

ҚАНҒ МАДАНИЯТИ ҲАҚИДА ХИТОЙЛИК ОЛИМЛАРНИНГ ФИКРЛАРИ
МЫСЛИ КИТАЙСКИХ УЧЕНЫХ О КУЛЬТУРЕ КАНГУЙ (ПРОДОЛЖЕНИЕ)
THOUGHTS OF CHINESE SCHOLARS ON KANGJU CULTURE (CONTINUATION)

Лианг Юн¹, Камбаров Насибилло Шукириллович²

¹Лианг Юн

– Шимоли-ғарбий университет профессори.

²Камбаров Насибилло Шукириллович

– ФарДУ, жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси, Шимоли-ғарбий университет докторанти.

Аннотация

Мақола Қанғ маданияти ҳақида бўлиб, унда Хитой ёзма манбаларидаги тарихий маълумотлар ва Ўрта Осиё ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотларда аниқланган Қанғ маданияти сақланмалари асосида уларнинг жойлашуве ҳудудлари, хитой манбаларидаги номланиши, топилмаларнинг қиёсий солиштириш натижалари ва турли маданиятларнинг таъсири ёритиб берилган.

Аннотация

Статья посвящена культуре Кангюй, написанная на основе исторических данных китайских письменных источников и археологических раскопок в Средней Азии, в частности местонахождению культуры Кангюй, ее названиях в китайских источниках, результатах сравнительных сопоставлений находок и влияния различных культур.

Annotation

The article is devoted to the culture of the state of Kangju on the basis of historical data from Chinese written sources and archaeological excavations in Central Asia, the location of the Kangju culture, their names in Chinese sources, comparative finds of various cultures and their influences are revealed.

Таянч сўз ва иборалар: Қанғ давлати, Джанг Чиян, Хитой ёзма манбалари, Қанғ давлати ҳудуди, қанғларнинг археологик топилмалари, катакомба, подбой, маданиятнинг элементлари.

Ключевые слова и выражения: государство Кангюй, Чжан Цянь, китайские письменные источники, территория Кангюй, археологические находки Кангюй, катакомбы, подбой, элементы культуры.

Key words and expressions: state of Kangju, Zhang Tsian, Chinese written sources, territory of Kangju, archaeological finds of Kangju, catacombs, podboi, elements of culture.

III. Маданиятнинг хусусияти ва даврий босқичлари

Бу ерда тилга олинган Қанғ маданияти шуни кўрсатадики, бу, асосан, Қанғ ва у билан боғлиқ бўлган қабилалар томонидан қолдирилган ва ўзига хос хусусиятга эга. У сақлаб қолган вақт ва тарих Қанғ давлати билан доимо боғлиқ бўлган ва моддий маданият топилган ҳудудлар бўйлаб тарқалган. Ҳозирда маълум бўлган бу маданиятнинг белгилари кўпроқ қабрларда сақланган бўлиб, қуйида уларнинг хусусиятлари санаб ўтилади:

Катта ва ўрта типдаги қабрларнинг устки қисмида тупроқ уюми мавжуд бўлиб, юза қисми айлана, овал, сув томчиси шаклида, диаметри 10 ва 10 метргача кенгликда, баландлиги 1 метр атрофларида. Юза қисми текис, бўртиб чиққан ёки пастга ботиб тушган ҳолатда.

Уюм лой ёки тупроқ, қумдан фойдаланиб қурилган, қатламлар аниқ. Катта типдаги қабрлар тоғ олдидаги яйловликда тизимли занжир бўлиб тарқалган, узоқдан ажраб кўринади. Кичкина типдаги қабрлар ёки тупроқ ва тош аралашмасидан қурилган уюмлар бироз кичкина шаклга эга.

Катакомба типдаги қабр шакли, бу маданиятнинг энг асосий типик хусусиятидир. Катакомба деб аталадиган қабрлар қия ёки зинаси мавжуд бўлган қабр хонасининг кириш қисмида торгина қабр йўлагига эга тупроқли қабрdir. Вертикал ҳолатдаги қабр йўлаги текис, бироз тор тўртбурчак шаклга эга, қабр хонаси ва йўлаги ўртаси кўпинча коридор шаклидадир. Асосий қабр (лаҳад) кириш йўлаги хом ғишт билан тўлдирилиб

ёпилган. Қабр хонасининг пастки қисмида текис, бурчаклари қиррали бўлмаган тўртбурчак, овал шаклида, шунингдек, қабр йўлагига вертикал ҳолатда битта чизиқда, қабр йўлининг пол қисми билан бир хил текисликда жойлашган. Қабр хонасининг тепа қисми гумбаз шакли (ёки арк шаклида). Қабрлар кўпинча жануб-шимол йўналишда, жанубий Қозоғистон, Тошкент ва Самарқанд воҳасидаги катакомба қабрларнинг кириш қисми қабр йўлагининг шимолида; Бухоро ва Хоразмда қабр хонасининг кириш қисми қабр йўлагининг жанубий томонида жойлашган.

Сирдарёнинг шимолидаги Қанғ қабрларида подбой типдаги (қабр чуқурига параллел айвонча типдага лаҳад) қабрлар умуман кузатилмайди, аммо Сўғдиёнанинг бир қанча қабристонларида маълум бир миқдори подбой типдаги қабрлар мавжуд, одатда улар кичик типдаги қабрлар. Масалан, Сазаган, Тусгели, Тумек-кижик қабристонлари.

Юзи тепага қараган тана аъзолари тўғри қилиб кўмилган, якка жасадли қабрлардан ташқари, яна бир қанча одам суяклари кўмилган кўп жасадли қабрлар ҳам учрайди, кейинги кўйилган одам суяклари бироз тартибсиз ҳолатда. Баъзи қабрларда етти ёки саккизта инсон суяклари бор. Тадқиқотчиларнинг айтишларича, бу, кўп марталик кўмишлар натижасида содир бўлади, марҳумнинг ёнига кўйилганлар қариндошлик алоқалари бўлган инсонлардир [1]. Қабрдаги инсон суякларининг бош йўналишлари турли, жанубий Қозоғистон, Тошкент, Самарқанд ҳудудидагиларнинг бош қисми йўналиши кўпинча шарқ ва шимол йўналишида; Бухоро ва Хоразмдагиларнинг бош йўналиши жануб томонга қараган.

Ўзига хос хусусиятга эга бўлган сопол идишлар тўпламидан бири орқалаш учун қулай бўлган ёки от ёхуд эшакнинг устига хуржунга солинадиган бир томони текис қилиб ясалган идишлар.

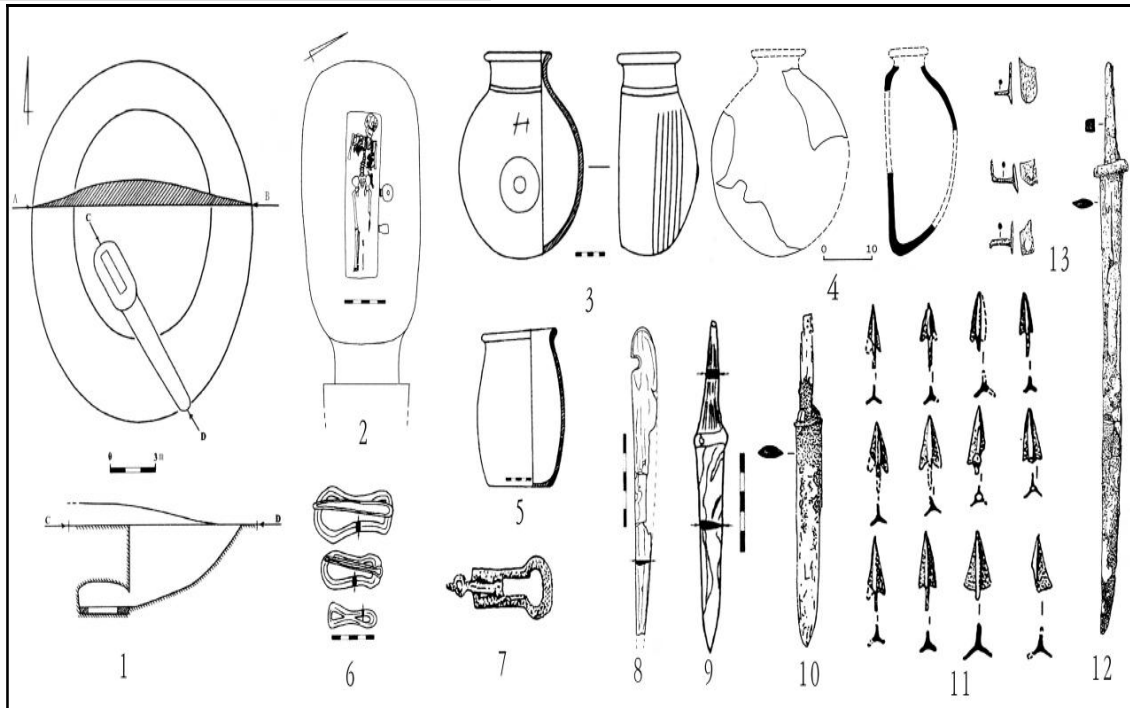
Бу турдаги сопол сув идишнинг оғиз қисми тикка, калта бўйинли, горизонтал ҳолатда айлана қоринга эга, айлана таг қисмга эга, горизонтал ҳолатида буюмнинг қорин қисмининг бир томони текис, шакл жиҳатдан Хитой ноғораси белига ўхшайди; иккинчи томони думалоқ, бўртиб чиққан. Кўпинча марказида майда айлана орнаментга эга, Хитойнинг қадимги пилла шаклидаги кўзасига ўхшаш. Елка қисмида тақиб олиш учун қулай қисми бор, ипга боғлаб инсон орқалаб олиши учун мўлжалланган. Бундан ташқари, унинг шакли сув сақлайдиган терибли мешга ўхшайди, чорвадорларга хос хусусиятга эга. Бошқа сополларнинг якка дастали, дастасиз, жуфт дастали ва қорин қисмида тутқичи бор бўлган қозон каби турлари ҳам мавжуд. Асосан, қизил сополлар бўлиб, яна маълум миқдорда кулранг сополлар ҳам мавжуд. Кўп миқдордаги сополлар чархда ясалиб, баланд даражадаги оловда пиширилган; камроқ миқдорда қўлда ясалган, таркибига йирикроқ кум қўшилган сополлар ҳам мавжуд.

Темир қилич, темир пайкон учи, суяқдан ясалган камон асоси каби қурооллар, темир пичоқ, қайроқтош, игна найчаси каби меҳнат қурооллари, от анжомлари, бронза кўзгу, бронза қўнғироқ, темир (олтин) ҳалқа, темир (олтин) тасма тўқаси, турли безакли буюмлар, шода тақинчоқ каби бошқа кундалик ва косметик буюмлар бирга кўмилган.

Қабр шакли ва буюм типларининг эволюциясига кўра, Қанғ маданияти 3 давр: илк, ўрта ва сўнгги даврларга бўлинади.

Илк босқичга, масалан, Килишжар М11 [1], Орлот М1 киради. Подбой қабр хонаси ва қабр йўлаги бир чизиқда ётади, шунинг учун у “текис хонали қабр” деб номланади; коридорсиз ёки коридори бироз қисқа (2-расм:1, 2). Боши шимолга, юзи юқорига қараган, танаси тўғри якка жасадли қабрлардир.

ТАРИХ

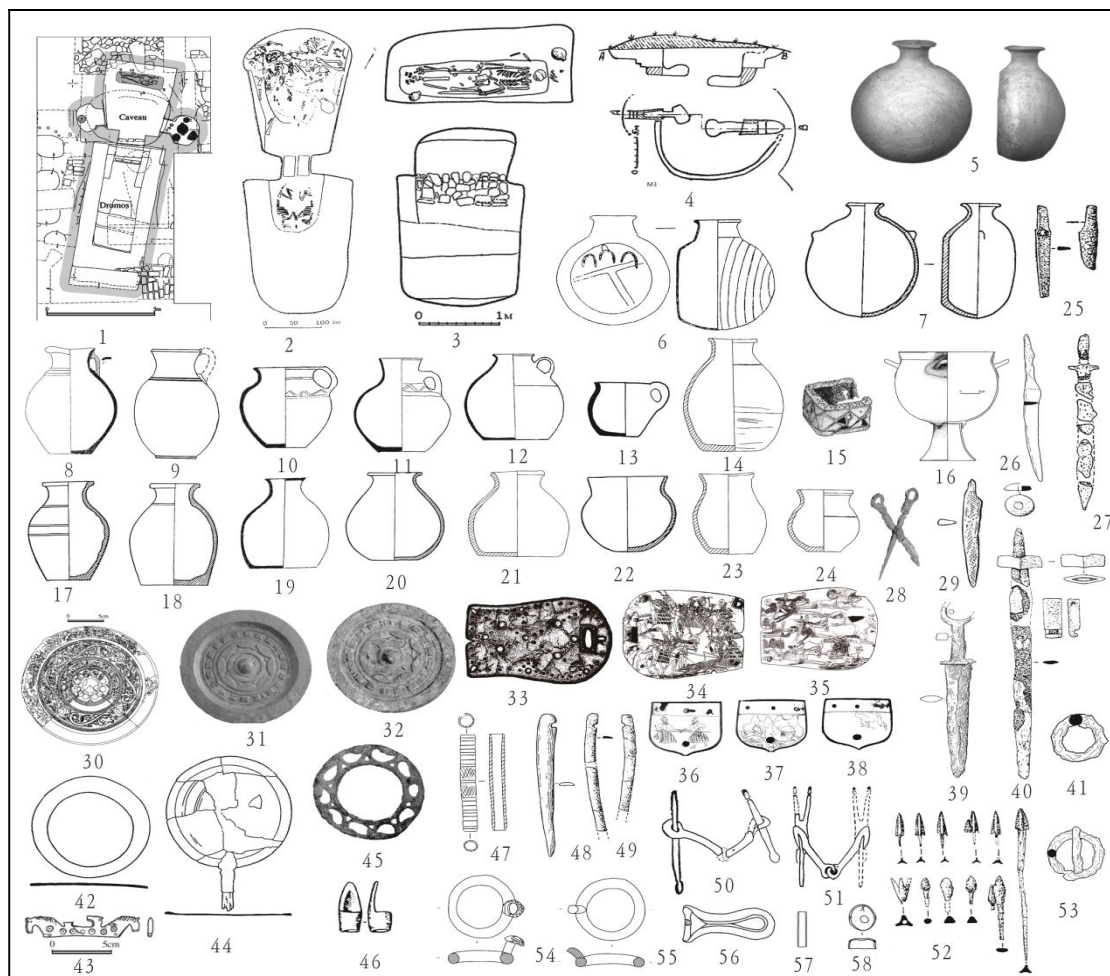

Расм 2. Қанғлар маданиятининг илк босқичи буюмлари. Килишжар: 1-3, 5, 6, 8, 9, Орлот: 4, 7, 10, 11, 12, 13.

Сопол идишларнинг турлари бироз кам, орқага осиб олиш учун мўлжалланган калта бўйинли мешсифат сопол идиш, текис томонга эга қорин қисмининг диаметри бироз катта, горизонталига қорин қисми бироз калта, кесмаси кичкина ярим айланали шаклга тенг, бутун танаси бироз текис ҳолатда кўринади (2-расм: 3, 4). Таркибига қум қўшилган, қорин қисми тикка, таг қисми текис бўлган кўза ҳам бор (2-расм: 5). Темир қилич ва темир пичоқларнинг тиғ қисми билан дастаси ўртасида I шаклидаги қисми бор, даста қисми ёғоч билан мустаҳкамланган (2-расм: 9, 10, 12). Учи бироз калта бўлган уч қиррали темир пайкон учи (2-расм: 11), қалпоқли темир миҳ (2-расм: 13), биринчи тур бир томони катта бир томони кичик бўлган осиеча типдаги икки турдаги темирли тасма тўқаси (2-расм: 6), бошқа бир тури эса олд томони тўртбурчак орқа томони юмалоқ шаклга эга (2-расм: 7). Суякли камоннинг айланали тутқич қисмида ип

учун мўлжалланган илгичи бор (2-расм: 8). Бу босқич, асосан, милоддан аввалги II аср ва куйи чегараси милоддан аввалги I аср бошларини ўз ичига олади.

Ўрта босқич Култепа М3, Оқтом қабри, Орлот М2, М6, Кўктепадаги зодагон аёл қабри, Сазаган I М11, II М1-М3, V М2, Тумек-Кичикжик М59, М49, М41, М40, М39 ва бошқалар. Аввалги давр қабр шаклларида ташқари, баъзи катакомба қабрлар хонасининг тузилиш шакли шимоли кенг, жануби тор, бурчак томонлари айлана (қиррали бўлмаган) кўп бурчак шаклига эга (3-расм: 2, 1). Баъзи қабристонлар, масалан, Оқтом қабрлари хонаси кўпинча қабр йўлаги билан перпендикуляр бўлиб, тўртбурчак ёки овал шаклга эга. Коридор бироз кенг, шунингдек, эшик қисми хом ғишдан фойдаланиб ёпилган. Одам танаси одатда горизонтал ҳолатда, боши шарқ томон йўналишда, қабр ичида жойлашган [6] (3-расм: 3).

Расм 3. Қанғ маданиятининг ўрта босқичи топилмалари: 1, 15, 16, 28, 30, 43: Кўктепа қabri; 2, 8, 25, 27, 34-38, 40, 49, 52: Орлот М2; 3, 9 Орлот М6; 4, 6, 10, 11, 12, 13, 19, 31, 32, 50, 51: Октом; 5, 33, 45 Култeпа М3; 7, 18, 42, 44, 48: Тумек-кичикжик М59; 17: Тумек М41; 20: Тумек М40; 22: Тумек М39; 29, 39: Тумек М49; 14, 23: Сазаган II М2; 21: Сазаган II М3; 24, 47: Сазаган II М1; 26, 41, 53: Сазаган V М2; 54-58: Сазаган I М11-1.

Якка одам кўмилган қабрлардан ташқари, яна бир қанча одамлар бирга кўмилганлари ҳам бор, шунингдек, бир тупроқ уюми остида турли чуқурликда кўмилган қабрлар ҳам мавжуд (3-расм: 4) [7].

Сополнинг турлари бироз кўп, орқалашга мўлжалланган (меш) сув идишнинг бўйин қисми бироз узун, қорин қисми текис бўлиб, бироз кичик диаметрга эга, горизонталига қорин қисми бироз узун ва ярим айланадан бироз каттароқ (3-расм: 5-7). Яна оғиз қисмининг қирралари ичкарига ботган ёки текис бўлган якка дастали кўзалар (3-расм: 8-9), дастасиз кўза (3-расм: 17), якка қулоқли **тувак** (3-расм: 10-12), битта қулоқли бокаллар (3-расм: 13), лаб қисми ташқарига чиққан, бўйин қисми ички

томон ботиб кирган айлана шаклда ёки қорин қисмига уланиб кетган кўза (3-расм: 14, 18-21), катта оғизли айлана тагли кўза (3-расм: 22), таркибига қум кўшилган кичкина кўза (3-расм: 23, 24), исириқдон (3-расм: 15). Темир буюмлар ичида дастлабки давр услубидаги қиличдан ташқари (3-расм, 27), елкаси бироз қайрилган, юмалоқ даста қисмига ўрнатилган қисмга эга узун қиличлар ҳам мавжуд (3-расм: 40), бу тур қилич қини усти қимматбаҳо тош билан безатилган; шунингдек, баъзи қиличларнинг ҳалқали айлана даста қисми ва тиғи ўртасига I шаклидаги қисми ўрнатилган (3-расм: 39). Темир пичоқларнинг тиғ ва дастаси орасидаги қисми йўқлари ҳам, арк шаклидагилари ҳам бор (3-расм: 25, 26, 28, 29). Ёғочга мустаҳкамланадиган қисми

ТАРИХ

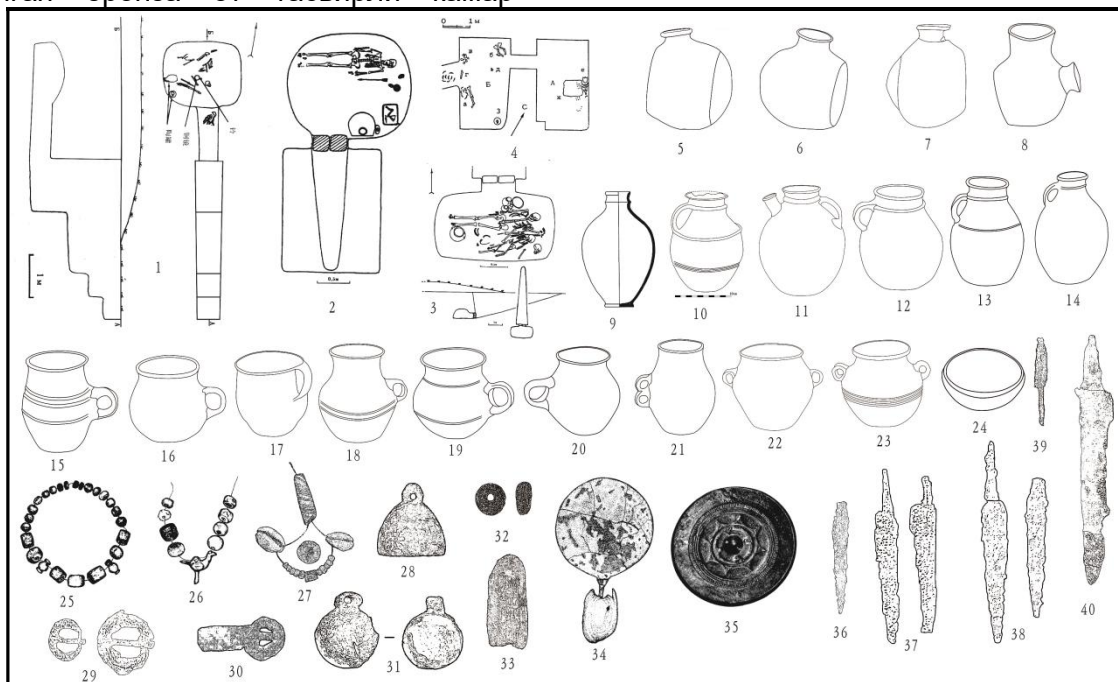
узун, уч қанотли темир ёй ўқи, уч қирра шаклдаги ўқлар кузатилган (3-расм: 52). Айлана шаклдаги темир узук (3-расм: 41), темир камар тўқаси (3-расм: 53), санчки ёки таёқсимон шаклдаги отнинг югани (3-расм: 50, 51), иккита бир хил ҳалқа каби буюмлар ҳам мавжуд. Суяк буюмлардан тутқич қисми тўрт бурчакли ёки юмалоқ шаклдаги камон (3-расм: 48, 49), цилиндр шаклдаги игна сақлайдиган найча (3-расм: 47), отнинг туёғи шаклидаги тасма тўқаси (3-расм: 33-35), қалқон шаклидаги тасма декорацияси (3-расм: 36-38), тароқ орқа томонига ишланган иккита от шаклидаги нақш (3-расм: 43), бармоқ шаклида буюм (3-расм: 46), суякли кумуш, яшил, қизил тош билан безак берилган, ноодатий кўринишга эга тасма тўқаси (3-расм: 33).

Бронза идишлардан қозон (3-расм: 16), кўзгу (3-расм: 30-32, 42, 44), узук (3-расм: 45) кабилар мавжуд. Тилла буюмлар қавариқ шаклдаги безак тугма (3-расм: 58), найча (3-расм: 57), юмалоқ бошли Осиё усулидаги камар тўқаси (3-расм: 56), бўртиб чиққан тугмаси мавжуд ҳалқа (3-расм: 54, 55) кабиларни ўз ичига олади. Култпепа М3 дан отнинг туёғи шаклидаги камар тўқаси (3-расм: 33) нинг ташқи кўриниши Жилин провинцияси Юшу Лаоҳедаги Хианбеи қабридан топилган бронза от тасвири камар

тўқасига жуда ўхшаш, даври бўйича иккала Ҳан даврига тўғри келади [8]. Кўктепадан топилган безак берилган кўзгу (3-расм: 30) Чанъандаги Ҳан кўзгусига 1991ХҲҮМ1:16 безаклари шакллари ўхшаш (5-расм: 29), деярли бир хил, вақти Хинманг даврига оид [9]. Оқтом М3, М12 дан топилган жуда тиниқ бўлган арк қилиб нақш берилган кўзгу (3-расм: 31-32) билан Чангандаги Ҳан кўзгуси 1991ХҲҮМ20:1 ўхшаш (5-расм: 30), даври ғарбий Ҳаннинг сўнги босқичига оид [9]. Шунинг учун, бу босқичнинг даври милоддан аввалги I асрдан милодий I асргачадир.

Сўнги босқичга мисол қилиб Култепанинг М2, М5, М8, М12, М24, М25, Қоратепанинг М3, Олтинтепанинг М1, М14, Тулибойтепанинг 2-рақамли қабристонидagi М1, М2, М9, М15; Орлотнинг М8 қабрларини келтириш мумкин.

Катакомба типидagi қабрларнинг одатда горизонтал узун тўртбурчак шаклда ёки овал шаклдаги хоналари мавжуд (4-расм: 1-3) бўлиб, коридори бироз узун; ҳатто олд ва орқа томонларида хонаси мавжуд бўлган тузилишдаги типи ҳам кузатилди (4-расм: 4). Бир қабрга кўп маротаба кўмиш одатлари кенг тарқалган (4-расм: 3).

Расм 4. Қанғ маданиятининг сўнги босқичи топилмалари: 1, 14, 27, 28, 31, 33, 35: Култпепа М12; 2, 5, 25, 26, 34, 36, 39: Қоратепепа М3; 3, 8, 11, 12, 16, 21, 22, 40:

Олтинтепа М8; 4, 9: Орлот М8; 6, 13, 24: Култепа М2; 7, 10, 15, 32: Култепа М24; 17-20, 23, 30: Тулибойтепа 2-қабристон М1; 29, 37: Тулибойтепа 1-қабристон М4.

Орқалашга қулай бўлган бўйни узун сопол идиш (меш), қорин қисми текис, кичикроқ, горизонтал жиҳатдан қорин қисми узунроқ (4-расм: 5-8). Якка қулоқли кўза ёки қозон лаб қисми бироз кенг, ичкарига ботган кўринишга эга (4-расм: 10-14), сопол идишнинг девор қисмида бўртиб чиққан ёки ботиқ шакллари мавжуд бўлган чархда ясалганлик излари мавжуд. Янги типдаги қорин қисмида тутқичли (4-расм: 15-21), оғзи катта икки қулоқли бокаллар (4-расм: 15-21) учради. Темирдан ясалган қуроллар, иш буюмлари, асосан, олдинги даврдаги шакллари давом эттиради (4-расм: 36-40). Яна узун тўртбурчак шаклдаги ёки узун учбурчак шаклдаги қайроқтошлар бор (4-расм: 33). Юмалоқ шаклдаги ва олд томони тўртбурчак орқа томони айлана шаклдаги темир тасма тўқаси (4-расм: 29, 30), юқори томонида тугмаси бўлган қўнғироқ (4-расм: 28), бронза қўнғироқ шари (4-расм: 33), тутқичли кўзгулар ва Ҳан даври услубидаги кўзгулар (4-расм: 34, 35), урчуқ тоши (4-расм: 32), турли типдаги маржон доналар ва тақинчоқлар (4-расм: 25-27) ҳам мавжуд. Култепа М12 дан содда типдаги арк шаклли безак берилган нақшли кўзгу (4-расм: 35) аниқланган бўлиб, Чангъандаги Ҳан ойнасининг С типи 3-шаклига ўхшаш (5-расм: 31), даври шарқий Ҳаннинг сўнги босқичига оид; арк шакли билан безак берилган нақшли кўзгу Хитойдаги Шарқий Ҳаннинг ўрта сўнги босқичларида ҳам давом этган, Ўрта Осиёда топилган тип биروز кейинги давр бўлиши мумкин [9]. Бу босқичнинг даври милодий II асрдан то III асргача деб ҳисобланади.

IV. Маданиятнинг элементлари:

Бир даврдаги ёки бироз олдинги давр маданиятлари билан солиштирадиган бўлсак, Қанғ маданияти, асосан, қуйидаги бир қанча типик элементларни ўзи ичига олиши аниқланди:

I. Сармат маданиятининг элементларидан шаклланган, катакомба қабр шаклини, бир томони текис орқалашга мўлжалланган сопол сув идиш, исириқдон, тутқичли кўзгу, тугмасиз

ва дастасиз айлана шаклдаги кўзгу, ҳалқали дастаси бўлган қилич ва пичоқ, орқа томонида иккита от шакли туширилган тароқ кабиларни ўз ичига олади.

Сармат маданияти жанубий Урал яйловларидан келиб, ғарбга қараб Қора денгизнинг шимолий қирғоғигача чўзилган, милоддан аввалги V асрдан милодий IV асрга қадар мавжуд бўлган даврда илк, ўрта ва сўнги босқичларга бўлинадиган кўчманчиларнинг маданиятидир [2]. Қанғларнинг катакомба типидagi қабрлари жуда ўзига хос бўлиб, Қозоғистоннинг марказий ва шарқий ҳудудларида илк темир даврининг Сак маданиятида, шунингдек, Еттисув бўйларидаги Вусун ва Сай маданиятида ҳам кузатилмайди. Жанубий Уралдаги сармат маданиятининг илк босқичида учратиш мумкин, лекин, асосан, Азов денгизининг шарқий томонидаги Шимолий Кавказ ҳудудларида аниқланган [2]. Ўша ҳудуддаги Сармат маданиятининг катакомба қабрларини улар шаклига кўра 3 га бўлиш мумкин: I шакл, вертикал шаклдаги айвонли, коридорга эга бўлмаган, қабр хонаси ва айвони узун, бир текисликда жойлашган, даври милоддан аввалги IV - III асрларга оид қабрлар. II шакл, кириш коридори бироз қисқа (2 - расм) бўлиб, милоддан аввалги II - I асрларга оид қабрлар. III шакл, қия ёки зина шаклидаги қабр йўлакли, коридори бироз узун, қабр хонаси ва йўлаги бир-бирига вертикал ҳолатда боғланган, даври милодий II - III асрларга оид қабрлар. Унинг ривожланиш ва ўзгариш қонуни Қанғ маданияти қабрлари шаклига ўхшаш, кейинги маданият аввалгиси асосида келиб чиққани, шубҳасиз. Шимолий Кавказдаги Сармат маданиятида кузатилган бу шаклдаги қабрларга Қора денгизнинг шимолий қирғоғидаги маҳаллий Юнон маданияти таъсир этган, деб ҳисобланади [2].

Ғарбий Сибирнинг Тамил қабрларидан топилган сопол кўза, бронза кўзгулар илк Сармат маданиятига боғлиқ бўлиб, милоддан аввалги IV - III асрлар билан даврланади [3]. Кичик диаметрли

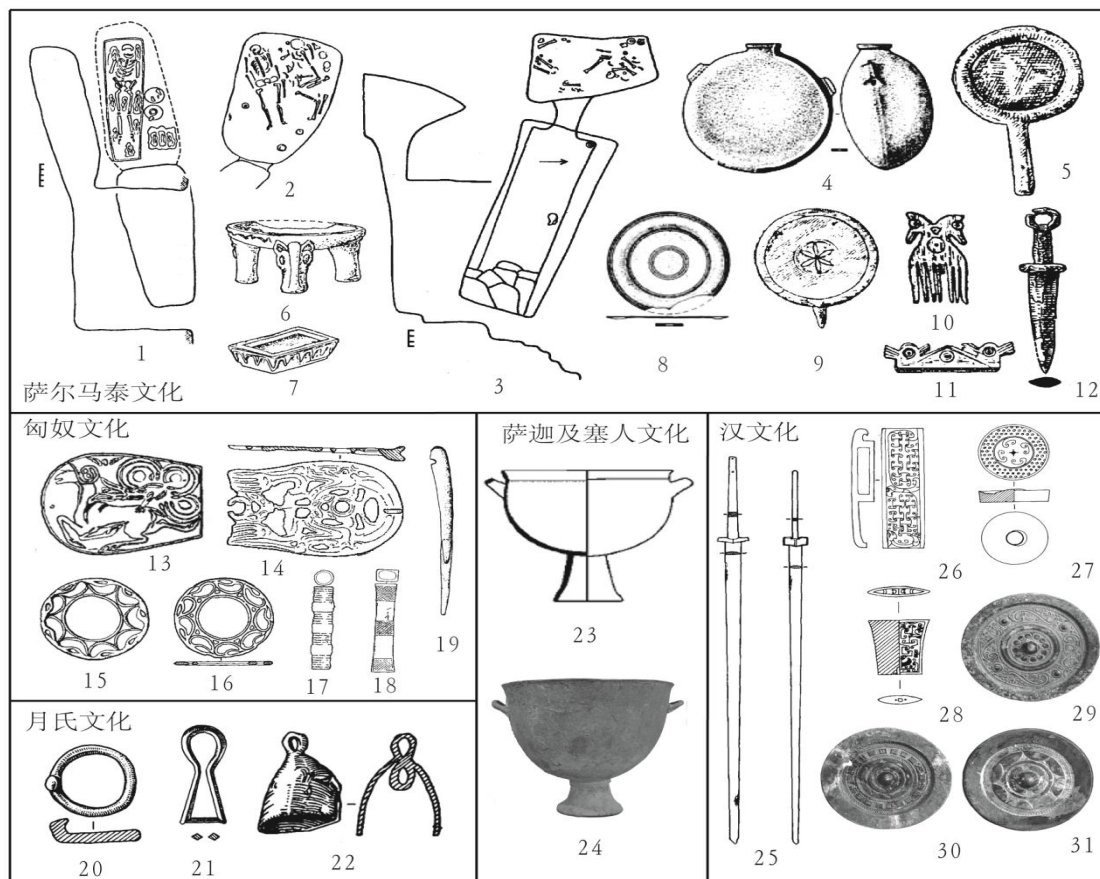
ТАРИХ

оғиз қисмга эга бўлган, қорин қисмининг бир томони бўртиб чиққан, бир томони эса дўмбира шаклига эга, икки томонида қулоғи мавжуд сув меши, ушбу идишни Қанғ маданиятининг аждод идишларидан, деб ҳисобласа бўлади (5-расм, 4). Айлана шаклидаги дастасиз, тутқич тугмага эга бўлмаган бронза кўзгу (5-расм, 8), Қанғ типидagi кўзгу билан ўхшаш. Сармат маданиятида узоқ вақт дастали кўзгу анъанавий тарзда давом этган, ҳам узун дастали (5-расм, 5), ҳам игнага ўхшаш дастали типлари (5-расм, 9) мавжуд бўлиб, булар Қанғ маданияти буюмларининг асоси бўлиши мумкин. Шунингдек, аёллар қабрларидаги тош тақинчоқлар, ёғоч ёки сополдан ясалган диний маросим вақтида фойдаланадиган юмалоқ ёки тўртбурчак шаклдаги, таг қисми текис ёки тўрт оёқли асосга эга кичик типдаги алтар-кулдонлар, Кўктепадаги сопол исириқдонлар билан ўхшаш. Сармат маданиятининг ўрта босқичида кузатилган айлана шаклдаги дастали темир қилич ва пичоқ [2] (5-расм, 12) Қанғ маданиятига таъсир қилган бўлиши мумкин. Икки от орнаменти Евроосиё яйловларида, Ҳебеининг Ян Сиа Ду шаҳридаги Син Джуангтоу қабристониди, Гансудаги Шажин маданиятида, Иссиқдаги олтин жанчи қабрида, Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сак маданиятида, Евроосиёнинг жануби-шарқидида Скиф маданиятида [2] учрайди. Клоуд Рапеннинг таъкидлашича, Кўктепанинг орқа қисмида икки от шакли туширилган тароқ скиф-сармат услубига тегишли. Ғарбий Сибирдаги Сармат маданиятининг илк босқичи қабрларида ҳам суяк тароқда жуфт қуш ва от орнаментлари кузатилган [2] (5-расм, 10, 11).

II. Хун маданиятининг элементлари от шаклидаги тўқаларни, ўртасида тешиги бўлган бронза ҳалқани, суякли камон, суяк игналарни ўз ичига олади. Орлот М2 суяк камарининг тўқаси юзасидаги икки жанговар уруш жараёни ва ўқ отиш майдони тасвирлари билан безатилган бўлиб, унинг ташқи шакли Байкалнинг Дрестуй ва Нингсиадаги Хун қабрларидан

топилган бронза безак буюмларга ўхшаш (5-расм, 13,14). Кейинги иккисининг даври ғарбий Ҳаннинг ўрта даврига оид, сув томчиси беаги берилган бронза айлана Хунларнинг типик элементи бўлиб [10] (5-расм, 15,16), унинг изларини Култeпа М3 да кўриш мумкин. Айлана шаклидаги бронза игна найчаси ноғора қорнига ўхшаш бўшлиқ қисмга, бўртиб чиққан орнаментли безакка эга (5-расм, 17) ёки фақатгина бўртма безакли ноғора қорнига ўхшаш қисмга эга бўлмаган найча, ташқи шакли Қанғларнинг суякли игна найчаси билан ўхшаш; ҳатто безак услублари ҳам бир хил, масалан, М4 нинг тўртбурчак шаклда суякли найча устидаги ўйиб ишланган безакда [11] (5-расм, 18), шунингдек, Сазагандаги суякли игна найчасида ҳам кўриш мумкин. Хун маданиятида ва Хитойнинг шимолий томонидаги Буюк Хитой девори бўйларидаги чорвадорлар маданиятида асос қисми думалоқ ёки тўртбурчак шаклда бўлган суякли камонларни кўриш мумкин (5-расм, 19), Қанғ маданиятида кузатилган бу турдаги буюмларда ҳам уларнинг таъсирини кўриш мумкин.

III. Хитой маданиятининг элементларини Ҳан услубидаги қилич ва кўзгу ўз ичига олади. Юқорида айтилганидек, бронза кўзгулар Ҳан ҳудудида тегишли умумий услубдир. Ҳан услубидаги қиличлар деб, елка қисмлари теғри ёки суюри шаклда, қилич қирраси ва дастасининг ўртасида ташқари томон бўртиб чиққан ёки айлана шаклидаги қисмга эга бўлган узун қилич, дастаси ва тиғача қисмлари бронза ёки нефрит тош билан безак берилган, кўпинча Хитойдаги Ҳан даври қабрларида учрайди [12] (5-расм, 25-28). Бу турдаги қиличлар Орлот, Оқтепа, Култeпа каби қабрларда учрайди. Орлот ва Бухородаги Қуймозор қабридан топилган узун қилич ва пичоқларнинг даста ва тиғи ўртасида I шаклидаги қисми мавжуд [13], Ҳан даври шаклидаги бронза қиличларнинг ташқи кўринишидан андоза олган бўлиши мумкин. Қилич қини юзасидаги нефрит тош ва бошқа безаклардан Ҳан ҳудудидан келганини кўриш мумкин.

Расм 5. Қанғ маданиятининг турли типдаги элементларининг асослари: 1: Кубан дарёсининг қуйи оқими, 2: Кабарда 3: Терек дарёси ҳудудлари 4, 8: Темир қўрғон 5: Боголюбовка 6, 7: Самара, Жанубий Урал 9: Верхнее Погромное 10: Старые Кишки 11: Бишунгарово 12: Сармат маданиятининг ўрта босқичи 13, 15, 19: Дрестуй, 14, 16-18: Дадунзи, 20, 21: Аруктао 22: Бабашах 23: Мохуэр, Гонглиу, 24: Тошкент музейи экспонати, 25-28: Ёнчченг Баоаншан, 29-31: Чанған Хан кўзгуси.

Орлот М2 даги тасма тўқаси юзасидаги ўйиб ишланган безакни кўрадиган бўлсак, Қанғ отлиқ аскарларининг қилич тақиши, орқа томонга тақиш услублари билан Хитойнинг илк Чин ва Хан даврига оид тақиш услуби билан бир хил. Хан услубидаги қуроллар Қанғ ҳудудигача ёйилган бўлиб, бу тасодифий эмас, Джанг Чжангнинг ғарбий ҳудудларга элчилик юришидан сўнг, Буюк Ипак йўлида расмий тарзда бошланган Ғарб ва Шарқ ўртасидаги маданият алмашинуви билан боғлиқ. “Хан даври йилномаларининг Ғарбий ҳудудлар бўлими” да келтирилишича: “Ваннинг ғарбий қисмидан то Анси гача,..... бошқаларда бўялган ипаклар мавжуд эмас, темирдан ясалган буюмларни билмайман.

Шунингдек, Хан давлати таслим қилган ҳудудларда қурол буюм яшашни ўргатган”.

IV. Саклар ва Саи маданиятининг белгиларига елкаси текис қулоқли бронза қозонни мисол қилиб келтириш мумкин. Кўктепадан топилган бронза қозон очиқ оғизли лаб қисми қайрилган, елкаси текис тутқичли, қорин қисми ярим шар шаклида, баланд асосга эга, бу турдаги бронза қозон Ўрта Осиёнинг Еттисув бўйларида кенг тарқаган, Хитой Синжиангидаги Или дарёси бўйларида ҳам жуда кўп аниқланган, бу идиш Саи маданиятининг типик буюмлари деб ҳисобланади. Илк босқичга кўра, буюмнинг қорин қисми радиуси кичкина ҳолатдан катталашиб ўзгарган, қорин қисми чуқур ҳолатдан саёз бўлиб ўзгарган, тор текис бурчакдан кенгроқ бурчакка ўзгарган, айлана асоси

ТАРИХ

паст ҳолатдан баланд бўлиб ўзгарган, Ли Суян ва бошқалар тадқиқотлари давомида юқорида айtilганлар бўйича яхши хулосаларни беришган [14]; Кўктепанинг бронза қозонининг шакли Или дарёсининг бронза қозонлари ичидаги энг охириги шакллариға ўхшашдир (5-расм, 23). Ўзбекистондан ҳам Сакларнинг маданий мероси деб ҳисобланадиган, даври милоддан аввалги VI-IV асрлар билан даврланган жуда кўп текис елкали, қулоғи мавжуд бўлган, қорин қисми бироз чуқур, оғиз қисми қирралари бироз тор бронза қозонлар топилган [15] (5-расм, 24).

V. Юечжи маданиятининг элементларига мисол қилиб, бош қисми айланали Осиё типли шаклидаги камар тўқаси, бўртиб чиққан тугмаси мавжуд бўлган ҳалқа, тепа қисмида тутқич бўлган қўнғироқни айтиш мумкин. Ушбу уч

турдаги буюм турлари Тожикистоннинг Арактоу [4] қабристониди, Турқо [5] қабристониди, Туркменистоннинг Бабаших қабристониди (5-расм, 20-22) кузатилди [5], маълумки, бу Юечжи маданиятининг умумий омили ҳисобланади.

Топилмаларнинг типли ва миқдорини оладиган бўлсак, биринчи типдаги элементли устун бўлиб, Қанғ маданиятининг асосий элементларидир, бошқалар иккинчи даражали. Албатта, Қанғ маданияти ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, уни Сармат маданияти билан аралаштирмаслик лозим. Биринчи авлоднинг типик хусусияти, масалан, катакомба ва сопол кўза кейинги давр аждодларда кузатилмайди. Қанғларнинг этник келиб чиқиши масаласи эса муҳокама қилинадиган асосий муаммолардан бири бўлиб қолади.

Адабиётлар:

1. Подушкин А.Н. Об особенностях конструкции и обряда некоторых катакомбных погребений Арысской культуры Южного Казахстана III в. до н.э.-II в. н.э., Труды филиала Института археологии им. Маргулана в г. Астана, Том II, – Астана, 2013.
2. Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov, Leonid T. Yablonsky, nomads of the eurasian steppes in the early iron age, zinat press berkeley, ca, 1995.
3. Ludmila Koryakova, Andrej Vladimirovich Epimakhov, the urals and western siberia in the bronze and iron ages, Cambridge University Press, 2006.
4. Мандельштам А.М.. (1975). Памятники кочевников Кушанского времени в Северной Бактрии. – Л.: Издательство “Наука”, Ленинградское отделение.
5. Мандельштам А.М.. (1966). Кочевники на пути в индию. – Москва: издательство Наука.
6. 如上所述, 花拉子模和布哈拉地区墓葬中死者流行头向南。
7. 如阿克塔姆的 M3-A、M3-B, 撒扎干 I M11-1、11-2。
8. 孙机《中国圣火—中国古文物与东西文化交流中的若干问题》, 72-73 页, 辽宁教育出版社 1996 年。
9. 程林泉、韩国河《长安汉镜》, 第 85-86 页, 陕西人民出版社 2002 年。
10. 单月英《匈奴墓葬研究》, 《考古学报》2009 年第 1 期
11. 宁夏文物考古研究所、中国社会科学院考古所宁夏考古组、同心县文物管理所《宁夏同心倒墩子匈奴墓地》, 《考古学报》1988 年第 3 期。
12. 钟少异《汉式铁剑综论》, 《考古学报》1998 年第 1 期
13. 库尤马扎墓地遗物系塔什干国立历史博物馆陈展所见。
14. 李溯源、吴立、李枫《伊犁河谷铜镜研究》, 《文物》2013 年第 6 期。
15. 见于乌兹别克斯坦国立历史博物馆陈列 (塔什干)。

(Тақризчи: М.Исомиддинов – тарих фанлари доктори, профессор)